

مسئولیت کیفری در دفاع از غیر

نویسنده: محمد صادق هاشمی^۱

پذیرش: ۱۳۹۹/۰۲/۱۴

دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۰۵

چکیده:

هر انسانی حق دارد در موقع احساس خطر به دفاع از جان، مال و ناموس خود و افرادی که دفاع از آنان بر وی واجب است، اقدام کند. این اقدام دفاع مشروع نامیده می‌شود که علاوه بر فقه اسلامی، در قانون مجازات اسلامی هم آمده است. دفاع مشروع به عنوان یکی از عوامل موجهه جرم، در قانون مجازات اسلامی جدید (مصوب ۱۳۹۲) در مقایسه با قانون مجازات اسلامی قدیم، دستخوش تغییراتی شده است. موضوع تحقیق حاضر «بررسی مسئولیت کیفری در دفاع از غیر (موضوع تبصره ۱ ماده ۱۵۶ ق.م.ا) از منظر فقه امامیه و حقوق کیفری ایران» بوده و با توجه به مطالب مذکور می‌توان گفت: جان و مال، ناموس، آبرو و آزادی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ مجوز دفاع مشروع بوده که برای جواز آن لازم نیست حتما تجاوز بالفعل نسبت به موارد مذکور صورت بگیرد، بلکه حد تجاوز کافی می‌باشد. ضرورت دفاع، لزوم یا عدم لزوم، فرار در دفاع مشروع، توسل به قوای دولتی، متناسب بودن دفاع با خطر، از شرایط در ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ بوده که در بند الف، ب، پ، ت به آن تصریح شده، اما آن چیزی که چالش برانگیز بوده و موضوع اصلی تحقیق حاضر است، تبصره یک ماده ۱۵۶ بوده که این ماده یک سری شرایطی از جمله: از نزدیکان دفاع‌کننده، مسئولیت دفاع، ناتوان از دفاع، تقاضای کمک نمودن داده که با اصول دفاع در فقه در تعارض می‌باشد. زیرا که در فقه اسلامی هرگاه کسی یقین داشت که هدف مقابل قصد آسیب رساندن به جان یا مال یا عرض کسی را داده، طبیعی که در چنین حالتی دفاع ضرورت داشته و واجب یا دست کم جایز می‌باشد. تبصره ۱ ماده فوق‌الذکر که با قید عباراتی انتقاد آمیز و غیرلازم شرایط دفاع از دیگری را بیان کرده است و نیز تبصره ۲ این ماده که در مورد بحث اثبات شرایط دفاع مشروع مقرر شده است، فضای این نهاد حقوقی را مبهم و تیره نموده است. بطور کلی این ماده با عباراتی مبهم و فاقد صراحت لازم و در غالب موارد، بدون پشتوانه محکم فقهی و حقوقی تدوین شده و تصویب آن بدین صورت امری جز سردرگمی محاکم و صدور آراء متناقض و پایمال شدن حقوق افراد را بدنبال نخواهد داشت

واژگان کلیدی: دفاع مشروع، نفس، مجازات اسلامی ۱۳۹۲، عرض، ناموس

۱- معنای لغوی دفاع

در لغت‌نامه دهخدا «دفاع» چنین معنا شده است: دفاع یعنی موج بزرگ از دریا (منتهی الارب)؛ هر چیز بزرگ که بدان، مثل وی دفع کرده شود (منتهی الارب) چیز عظیم و بزرگ که بدان، مانند خودش را دفع کنند (اقرب الموارد) هم‌چنین دفاع کردن بهمعنای دفع شر و دفع تعرض کردن است.^۲

در فرهنگ معین، برای دفاع، این معانی ذکر شده است:

۱. مصدر لازم: از دستبرد دشمن (انسان یا حیوان) حفظ کردن.

۲. مصدر متعدی: بازداشتن، پس زدن.

۳. در حقوق: پاسخ طرف مقابل در هر دعوا. ۴. در فقه: جنگی که مسلمانان با کافران کنند برای جلوگیری از حمله آنان.^۳

در فرهنگ نفیسی، دفاع به معنای همدیگر را راندن و دور کردن از کسی آمده است، و دفاع کردن به معنای دفع شر کردن است.^۴ در منابع دیگر، دفاع چنین معنا شده است: دَفَعَ چون با «الی» متعدی شود، به معنای دادن، برگرداندن و پرداختن اسن؛ مثل آیه شریفه (فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ)؛ یعنی اموال آن‌ها را به خودشان برگردانید. و اگر با «عن» متعدی شود، معنای حمایت، یاری و دفاع را دهد؛ مانند آیه شریفه (إِنَّ اللَّهَ يَدْفَعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا)؛ یعنی همانا خدا از اهل ایمان، دفاع و حمایت می‌کند. و در صورتی که بنفسه متعدی شود، به معنای دور کردن و کنار زدن است؛ مانند: (ادْفَعُ بِاللَّيْ هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةِ...)؛ یعنی بدی را به طریق نیکویی دفع کن.^۵ در المنجد نیز «الدفاع» به معنای دفع و رد کردن آمده است.^۶

۲-۱-۲- معنای لغوی مشروع

مشروع، از ماده «شرع» است. شرع در اصل، مصدر است و اسم شده است. از جمله معانی آن عبارتند از: دین و مذهب، راست و

^۲. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳، ج ۲۷، ص ۴۸ و ۵۶.

^۳. معین، محمد، فرهنگ فارسی، ج ۸، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۵۴۰.

^۴. نفیسی، علی‌اکبر (ناظم‌الاطباء)، فرهنگ نفیسی، دانشگاه تهران، ۱۳۱۹، ج ۲، ص ۱۵۱۷.

^۵. نساء/۵.

^۶. حج/۳۸.

^۷. مؤمنون/۹۶.

^۸. قریشی، علی‌اکبر، قاموس قرآن، ج ۲، [بی‌جا]: اسلامیه، ۱۳۵۳، ج ۲، ص ۳۵۰.

^۹. ریگی، محمدبندر، ترجمه المنجد، عربی به فارسی، چاپ اول، انتشارات ایران، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۷۵.

آشکار، آیینی که از سوی خداوند، توسط پیامبران بر بندگان آورده شده و آشکار کردن راه به وسیله خداوند برای ما. مشروع نیز صفت عربی است و برخی معانی آن چنین است: راست و درست، آنچه شرع روا دارد، آنچه بر طبق احکام شرع، مجاز و قانونی بوده و در مقابل ممنوع و نامشروع است.^{۱۱}

همچنین مشروع به معنای انگیزه درست، در برابر غیر مشروع، که به معنای ناروا و خلاف شرع است، نیز آمده است. آوازه شرع، در آیاتی از قرآن نیز به کار رفته است.^{۱۲}

۳-۱-۳- تعریف اصطلاحی دفاع مشروع

پیش از بیان تعریف اصطلاحی دفاع مشروع، لازم است توضیح داده شود که درباره اصطلاح «دفاع مشروع» اظهارنظرهای مختلفی شده است. بعضی عنوان «دفاع مشروع» را اصطلاح مناسبی نمی‌دانند و اصطلاحات دیگری را، از قبیل «دفاع مجرمانه» پیشنهاد کرده‌اند و معتقدند که قانون‌گذار خواسته است فقط نحوه ارتکاب بعضی از جرایم را در کیفیات و شرایط خاصی در مقام دفاع مشروع، از نحوه ارتکاب دیگر جرایم، تشخیص داده و مشروعیت آن‌دسته از مستثنیات را اعلام کند.^{۱۳}

بعضی دیگر می‌گویند: مشروعیت مورد نظر قانون‌گذار، مشروعیت دفاع، که امری ذاتی و طبیعی است، نبوده، بلکه در مقام اعلام مشروعیت اعمالی است که اگر در غیر موارد دفاع اعمال گردد مجرمانه محسوب خواهد شد. نگارنده با این نظر موافق است که می‌گوید: دفاع، امری طبیعی و ذاتی و مشروع است و به کار بردن کلمه «مشروع»، در مقام اعلام مشروعیت اعمالی است که اگر در غیر موارد دفاع اعمال شوند، جرم محسوب می‌شوند؛ ولی نکته دیگری نیز وجود دارد و آن این است که چون مقنن، شرایط دفاع را ذکر کرده است، اعمالی را که صرفاً مطابق این شرایط انجام شوند، دفاع مشروع می‌داند. پس اگر تجاوزی باعث ایجاد حق دفاع شود، ولی مدافع در اجرای حق دفاع خود، شرایط قانون‌گذار را رعایت نکند، هر چند عمل او در مقام دفاع بوده، اما دفاع مشروع محسوب نمی‌شود.

در تعریف دفاع مشروع، در کتاب ترمینولوژی حقوق چنین آمده است: «شخص مورد تجاوز، در صورت نداشتن وقت برای توسل به قوای دولتی به منظور رفع تجاوز، حق دارد به نیروی شخصی، از ناموس، جان و مال خود دفاع کند. این دفاع را دفاع مشروع گویند.»^{۱۴}

^{۱۰}. شرتوتی حوری، سعید، اقرب الموارد، نشر مکتب آیت الله العظمی مرعشی، قم، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۵۸۴؛ دهخدا، علی‌اکبر، لغتنامه، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳، ج ۳۶، ص ۳۱۵ و ۳۱۶.

^{۱۱}. دهخدا، علی‌اکبر، لغتنامه، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳، ج ۵۳، ص ۴۹۴؛ شرتوتی حوری، سعید، اقرب الموارد، نشر مکتب آیت الله العظمی مرعشی، قم، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۵۸۴.

^{۱۲}. سیاح، احمد، فرهنگ بزرگ جامع نوین، ترجمه المنجد، ج ۶، [بی‌جا]: انتشارات اسلام، ۱۳۸۵، ج ۲.

^{۱۳}. جائیه/۱۸؛ شوری/۱۳ و ۲۱؛ اعراف/۱۶۳؛ مائده/۴۸.

^{۱۴}. پیمانی، ضیاء الدین، تفصیل قواعد دفاع مشروع در حقوق جزایی ایران، تهران: دانشگاه ملی، ۱۳۵۷، ص ۲۳.

^{۱۵}. اردکانی، احمد، مجله حقوقی وزارت دادگستری، دفاع مشروع، ش ۱۳ و ۱۴، ۱۳۵۵.

^{۱۶}. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، ج ۱۱، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۰، ص ۳۰۳.

مرحوم دکتر علی‌آبادی، در یک تعریف کوتاه در این باره می‌گوید: «شخصی که بر خلاف عدل و نصفت، مورد حمله قرار گرفته است و برای دفاع از خود، مرتکب جرم شده، در حال دفاع مشروع می‌باشد».^{۱۷}

در تعریف دیگر از دفاع مشروع آمده است: «هر گاه کسی به خاطر دفاع از نفس و یا عرض و یا ناموس و یا آزادی خود یا دیگری و با رعایت شرایط پیش‌بینی شده در قانون، مرتکب هر عملی گردد، عمل ارتكابی او جنبه مجرمانه خود را از دست داده، چنین شخصی معاف از مسئولیت کیفری و مدنی است».^{۱۸}

در بعضی از تعریف‌هایی که گذشت، آمده است که مدافع می‌تواند در مقام دفاع از خود، مرتکب جرم شود؛ اما این تعریف، دارای ایراد است؛ زیرا مدافع فقط می‌تواند در مورد شخص متجاوز، مرتکب جرم شود و به متجاوز صدمه و زیان برساند و جواز ارتکاب جرم به طور مطلق ندارد؛ یعنی مدافع نمی‌تواند برای نجات خود، به جان و مال کسی، غیر از متجاوز آسیب و صدمه برساند. البته این ایراد ناشی از تعریف قانونی دفاع مشروع است. در قوانین گذشته و فعلی ما، چنین تعریفی از دفاع مشروع ارائه شده است، تعریفی که طبق آن، مدافع می‌تواند در مقام دفاع از خود، مرتکب جرم شود. این عبارت، بخشی از ماده ۶۱ قانون مجازات اسلامی است: «هر کس در مقام دفاع از نفس، یا عرض و یا ناموس و یا مال خود، یا دیگری و یا آزادی تن خود، یا دیگری در برابر هر گونه تجاوز فعلی و یا خطر قریب الوقوع، عملی انجام دهد که جرم باشد، در صورت اجتماع شرایط زیر، قابل تعقیب و مجازات نخواهد بود».

منظور از دفاع مشروع مورد نظر قانون‌گذار، این است که مدافع در مقام دفاع، مرتکب اعمالی شود که در شرایط عادی جرم است و دفاعی که منجر به صدمه و آسیبی نشود، مانند فریاد کشیدن و یا فرار کردن را شامل نمی‌شود. پس تعریفی که می‌گوید: مدافع برای دفع تجاوز، حق دارد با نیروی شخصی، از جان و مال و ناموس خود دفاع کند، از تعریف مورد نظر قانون‌گذار کلی‌تر است. و به بیان دیگر، این تعریف مانع نیست. تعریف زیر تا اندازه‌ای می‌تواند جامع و مانع باشد و معایت دیگر تعریف‌ها را ندارد.

«دفاع مشروع حقی است که قانون برای شخصی که مورد حمله ظالمانه قرار گرفته مقرر کرده تا در هنگام ضرورت و عدم دسترسی به قوای دولتی، آن شخص بتواند با استفاده از وسایل متناسب، برای دفع خطری که جان، مال و ناموس خود او یا دیگری را تهدید کرده است، با اعمال زور و ایراد صدمه به متجاوز، اقدام کند».

۴-۱-۴- تعریف دفاع مشروع از نظر حقوق اسلامی

فقها تعریفی از دفاع مشروع ارائه نکرده‌اند؛ اما ضوابط و شرایط آن را به طور روشن تعیین کرده‌اند. هم‌چنین موضوع‌هایی را که جواز دفاع از آن‌ها وجود دارد، مشخص کرده‌اند.

آقای عبدالقادر عوده، در تعریف دفاع مشروع می‌گوید: «در شریعت، بر هر انسانی در حمایت از جان خویش یا جان دیگری، دفاع

^{۱۷}. علی‌آبادی، عبدالحسین، حقوق جنایی، ج ۱، ج ۳، تهران: فردوسی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۲۴.

^{۱۸}. محسنی، مرتضی، «بزهکاری اطفال و تحولات حقوق جزا»، مجله حقوقی وزارت دادگستری، ش ۱۶، ج ۳، ص ۲۱۳.

مشروع خاص^{۱۹} واجب است. در حمایت از مال خویش یا مال دیگری، حق هر انسانی محسوب می‌شود تا آنان را از هر تجاوز فعلی و غیر مشروعی با قدرت لازم، در حد دفع این تجاوز، حفظ نماید.^{۲۰}

آقای داوود العطار نیز تعریفی ارائه کرده است که موسع‌تر است و شامل دفاع از مسلمان و کافر می‌شود. وی در تعریف خود می‌گوید: «دفاع مشروع، قدرتی بازدارنده است که به موجب آن، حق انجام عملی که شرعاً ضروری است، برای شخص، علیه دیگری وجود دارد تا خطر حقیقی حال و غیر مشروعی را دفع کند که حق محترم مسلمان یا کافر ذمی مستأمن، اعم از نفس، مال یا عرض و ناموس را مورد تهدید قرار داده است.»^{۲۱}

نکته‌ای قابل توضیح، در تعریف آقای داوود العطار وجود دارد و آن این است که منظور از عبارت «حق انجام عملی که شرعاً ضروری است»، رعایت قاعده الاسهل فالاسهل است؛ یعنی عمل دفاعی باید ضرورت داشته باشد.

با توجه به بیان فقها در مورد شرایط دفاع، تعریف زیر مناسب به نظر می‌رسد: «هر گاه انسانی در مقابل مهاجم ظالمانه‌ای که جان، مال و ناموس او یا شخص دیگری را تهدید می‌کند، مقاومت کند تا مهاجم را دفع کند، در صورتی که اعمال دفاعی او ضرورت داشته باشد و برای دفع مهاجم کافی باشد، مدافع در برابر اعمال دفاعی خود، حتی اگر منجر به ضرب و جرح یا قتل متجاوز شود، در صورت عدم تعدی از حد لازم، مسئولیتی ندارد و این دفاع، بر حسب مورد، ممکن است واجب یا جایز باشد.» مسئله مهم در فرض وجوب این است که اگر فرد در مقام دفاع از خود یا دیگری برنیامد چون وظیفه داشته دست کم مستوجب تعزیر خواهد بود.

در مورد حق یا تکلیف بودن دفاع مشروع می‌توان گفت که در کلام فقها دفاع مشروع هم حق و هم تکلیف شرعی بوده، اما حقوق ایران دفاع را یک تکلیف قانونی ندانسته است، که در فصل سوم بدان می‌پردازیم.

۵- ۲- تحولات تاریخی دفاع مشروع و سابقه تقنینی آن در حقوق ایران

دفاع، به طور غریزی و فطری، در افراد انسان و حیوانات وجود دارد. فطرت هر موجودی برای نگهداری و بقای وجودش به او حق می‌دهد که در چیزهایی که حیاتش به آن‌ها بستگی دارد، تصرف کرده و از آن‌ها برای حمایت از حیات خود بهره ببرد. پس دفاع موضوعی است که ریشه آن، در بدو آفرینش بشر است و به بیان بهتر، از بدو آفرینش، انگیزه دفاع، به طور غریزی در انسان و حیوان وجود داشته و دارد و خلقت جانوران به گونه‌ای است که بدون هیچ تربیت و آموزشی، از خود دفاع می‌کنند و بعضاً سلاح این عمل را نیز دارند.

علی‌رغم اختلاف‌هایی که در شکل و کیفیت خلقت جانوران وجود دارد، هنگام نزاع، به هر وسیله‌ای که در اختیار دارند، متوسل شده و در میدان جنگ زندگی، آن‌ها را به منزله اسلحه و ادوات دفاعی به کار می‌برند. سلاح‌های طبیعی، در انواع مختلف جانوران، به شکل‌های

^{۱۹}. دفاع مشروع خاص را در اصطلاح، دفع مهاجم می‌نامند، در برابر دفاع مشروع عام، که شامل امر به معروف و نهی از منکر است.

^{۲۰}. عوده، عبدالقادر، حقوق جزای اسلامی، ج ۱، ترجمه: ناصر قربان‌نیا و همکاران، با تعلیقات عباس شیری، تهران: میزان، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۱۹۶.

^{۲۱}. عطار، داوود، دفاع مشروع در حقوق جزای اسلامی، ترجمه: اکبر غفوری، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰، ص ۲۷.

گوناگون دیده می‌شود. در بعضی شاخ، در پاره‌ای نیش، و در برخی منقار و چنگال و غیره وجود دارد. آن‌هایی که به سلاح طبیعی مجهز نیستند، با فرار و پنهان شدن و امثال آن، از شر دشمنان جان به سلامت می‌برند و بعضی دیگر، مانند میمون و روباه، با مکر و حیله با دشمن مقابله می‌کنند.

انسان، اشرف مخلوقات نیز با توجه به فطرت خدادادی و با نیروی اندیشه، برای دفاع از خود، بهترین راه را انتخاب می‌کند. در جامعه بشری برای دفاع از حقوق انسان، چاره‌اندیشی شده است. پلیس و محاکم، از جمله دستگاه‌هایی هستند که انسان برای حفاظت و دفاع از خود، اموال و ناموسش در اختیار دارد. طبیعی است هنگامی که دسترسی به این امور میسر نیست، انسان به حکم عقل، در برابر خطر، از خود عکس العمل نشان می‌دهد. و این حق، در نظام‌های قانون‌گذاری، به رسمیت شناخته شده است؛ ولی هر نظامی با توجه به شرایط فرهنگی، دینی و اجتماعی جامعه خود، حدود و قیودی برای اعمال این حق، در نظر گرفته که رعایت آن الزامی است. دفاع مشروع، ریشه در دوران کهن دارد و در بیشتر قوانین جدید و قدیم پذیرفته شده است.

۶-۲-۱- تحولات تاریخی دفاع مشروع در قوانین قدیم

اصل دفاع مشروع را از کهن‌ترین دوران، بابلی‌ها، یونانی‌ها، رومی‌ها و هندی‌ها پذیرفته بوده‌اند.^{۲۳} یکی از نویسندگان می‌گوید: «جوامع دنیای قدیم، با الهام از فطری بودن دفاع، مقرراتی در این زمینه وضع نموده و دفاع از جان و مال را از تعقیب و مجازات معاف می‌دانستند. در قوانین یونان قدیم، الواح دوازده گانه روم قدیم و دیگر قوانین دنیای قدیم، مقرراتی در این زمینه وجود داشته است.»^{۲۳}

در حقوق ژرمن نیز مسأله دفاع مشروع، قابل ملاحظه است. در این حقوق، دفاع مشروع را به حق انتقام متکی می‌کردند؛ بدین معنا که هرگاه، متجاوز قبلاً اقدام به تجاوز می‌کرد، مصدوم حق داشت در مقام انتقام‌جویی برآید و هرگاه شخصی به حق آزادی دیگری حمله می‌کرد یا مصونیت و احترام خانه و اقامتگاه دیگری را نادیده می‌گرفت، حق اعمال دفاع ایجاد می‌شد.^{۲۴}

در حقوق انگلیس نیز دفاع مشروع از زمان‌های قدیم، پذیرفته بوده است. آقای کنی، استاد سابق دانشگاه کمبریج، ضمن سخنرانی در آن دانشگاه، درباره حقوق انگلیس، توضیحاتی داده است که از مجموع آن چنین استنباط می‌شود که از زمان‌ها پیش در این کشور، دفاع مشروع از جمله علل مشروعیت محسوب می‌شده است.^{۲۵}

به نظر می‌رسد که قانون حمورابی نیز به دفاع توجه داشته است و برای کسی که در حین دعوا، کسی را زخمی می‌کرده، فقط هزینه جراحی منظور کرده است. ماده ۲۰۶ این قانون می‌گوید: «اگر شخصی به هنگام دعوا، شخص دیگری را زد و موجب زخمی شدن او شد،

^{۲۳} عطار، داوود، دفاع مشروع در حقوق جزای اسلامی، ترجمه: اکبر غفوری، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰، ص ۳۴.

^{۲۳} محسنی، مرتضی، «بزهکاری اطفال و تحولات حقوق جزا»، مجله حقوقی وزارت دادگستری، ش ۱۶، ج ۳، ص ۲۱۴.

^{۲۴} سالاری شهر بابکی، میرزا مهدی؛ ماهیت و ارکان دفاع مشروع در حقوق جزای داخلی اسلام و مقایسه اجمالی آن با مواد قانونی برخی کشورها، دانشگاه تربیت

مدرس، ۱۳۶۷، صص ۸۸ و ۹۸.

^{۲۵} همان، ص ۹۹.

آن شخص باید قسم بخورد که «من او را عمداً نردم»، و او باید مخارج جراح را نیز بپردازد.»

۷-۲-۲- دفاع مشروع در قوانین جدید

در قوانین امروزی نیز دفاع مشروع پذیرفته شده است. در قانون کانادا، مقررات دفاع مشروع، به صورت مفصل، در مواد ۳۸ تا ۴۲ آمده است که شامل دفاع از مال نیز می‌شود. ماده ۱۳ قانون مجازات شوروی نیز از این قانون الهام گرفته بود.^{۲۶}

ماده ۵۲ قانون ایتالیا نیز مقررات دفاع مشروع را بیان کرده است. قانون‌گذار لبنان بعضی از نصوص قانونی را از این قانون اخذ کرده است.^{۲۷} دیگر قوانین جدید دنیا، معمولاً احکام دفاع مشروع مقرر شده است.

یکی از نویسندگان می‌گوید: «بیشتر قوانین جدید، احکام دفاع مشروع را در یک ماده بیان کرده، و تنها در این ماده، شرط تناسب عمل دفاعی و تجاوز را مورد توجه قرار داده‌اند.»^{۲۸}

دفاع مشروع در ادیان آسمانی

در ادیان الهی نیز دفاع مشروع پذیرفته شده است. هیچ کدام از پیامبران صاحب شریعت، با این اصل مخالفتی نداشته‌اند. در قوانین حضرت موسی، سولون، الواح دوازده‌گانه و عرف و عادت رایج در قرون وسطی، انعکاس دفاع مشروع مشهود است. بر اساس این قوانین کشتن سارقی که شبانه به خانه و مسکن کسی دستبرد بزند، مشروع تلقی می‌گردد.^{۲۹}

در دین حضرت مسیح نیز، که گذشت از جرم و بخشیدن مجرم و حتی کمک و یاری به او سفارش شده است، مخالفتی با این اصل وجود ندارد. قوانین کلیسا، دفاع مشروع را عذر با ضرورت به شمار آورده‌اند و بر طبق آن، بر مدافع لازم است که در حد امکان، به فرار متوسل شود.^{۳۰}

در حقوق رومی، که مقررات دفاع مشروع پیش‌بینی شده بود، در اثر نفوذ آیین مسیح، این فکر رایج شد که شخصی که در حین دفاع مشروع مرتکب جرم می‌شود بر خلاف تکالیف اخلاقی رفتار کرده است و چنین شخصی را مجازات نمی‌کردند؛ ولی او را مقصر می‌دانستند و می‌بایست از پادشاه تقاضای بخشش کند و پادشاه تقاضای عفو را وقتی که مربوط به دفاع از نفس بود، نمی‌توانست رد کند.^{۳۱}

^{۲۶}. عوجی، مصطفی، القانون الجنائی العام، ج ۲، بیروت: مؤسسه النوفل، ۱۹۸۸، ص ۴۳۴.

^{۲۷}. همان، ص ۴۳۵.

^{۲۸}. عطار، داوود، دفاع مشروع در حقوق جزای اسلامی، ترجمه: اکبر غفوری، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰، ص ۳۸.

^{۲۹}. سالاری شهر بابکی، میرزا مهدی، ماهیت و ارکان دفاع مشروع در حقوق جزای داخلی اسلام و مقایسه اجمالی آن با مواد قانونی برخی کشورها، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۶۷.

^{۳۰}. عطار، داوود، همان، ص ۲۶.

^{۳۱}. علی‌آبادی، عبدالحسین، حقوق جنایی، ج ۱، ج ۳، تهران: فردوسی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۲۵.

گسترش دین مسیح و عطفوت و رأفتی که در آن دین بود، بعضی از قوانین آن روز را تحت تأثیر قرار داد و در مقررات دفاع مشروع، تحولاتی همانند آنچه در حقوق روم به وجود آمد، پدید آورد. نویسندگان به تأثیر آیین مسیح در اروپا،^{۳۲} قانون قدیم فرانسه^{۳۳} و حقوق روم اشاره کرده‌اند.

دین اسلام، که دین موافق فطرت بشر است، در همان آغاز پیدایش، با احکام مترقی خود، بسیاری از حقوق را که به علت نادانی، زر پا گذاشته می‌شد، زنده کرد. در زمان ظهور آیین مقدس اسلام، اعراب در اوج جاهلیت بودند و هیچ حقی را محترم نمی‌دانستند. ریختن خون دیگران و تجاوز و غارت، اعمالی طبیعی بودند. حضرت علی^(ع) درباره وضعیت آن زمان عرب می‌فرماید: «و شما ای گروه عرب! در آن هنگام پیرو بدترین کیش بودید و در بدترین جایگاه به سر می‌بردید،... آب سیاه و لجن را می‌آشامیدید و غذای خشن می‌خوردید و خون یکدیگر را می‌ریختید،... پس به سبب وجود مقدس پیامبر^(ص) از آن زندگانی بد و همه گرفتاری‌ها نجات یافتید.»^{۳۴}

یکی از نویسندگان در این باره می‌گوید: «در محیطی عربی، عطش خون‌خواهی، انتقام‌جویی دسته جمعی و کشتار بیش از اندازه، به اوج خود رسیده بود. هر تجاوزی با تجاوز بی‌رحمانه‌تری پاسخ داده می‌شد و در موارد بسیاری، تنها یک سخن موجب قتل و کشتار می‌شد. حس انتقام‌جویی به حد وحشتناکی رسیده بود. در چنین وضعیت پرهیاهو و خونبار و همراه با هتک حرمتی قبیله‌ای به قبیله‌ای دیگر حمله می‌کند و آن را پراکنده می‌سازد و اموالش را می‌رباید و به نوامیس آن تجاوز می‌کند و در عین حال، حق از آن ستمگر می‌شود. آری در چنین برهه تاریکی از تاریخ جهان، در آغاز قرن هفتم میلادی، دین اسلام می‌درخشد و دفاع مشروع را به عنوان حقی برای دفع خطر از نفس، مال و ناموس مقرر می‌دارد و به موجب آن، اعمال مدافع را در صورتی که از حدود دفاع تجاوز نکند، مشروع می‌سازد.»^{۳۵}

در اسلام، دفاع از جان، ناموس و اموال، تحت عنوان دفاع فردی، مورد حمایت شارع است. علاوه بر این، قسم دیگری از دفاع وجود دارد به نام دفاع اجتماعی، که برای حفظ نظام‌های اسلامی، از دستبرد افراد داخلی است و آن را به نام «امر به معروف و نهی از منکر» می‌شناسیم. نوع دیگری نیز از دفاع، در اسلام وجود دارد و آن، دفاع از اسلام و امت اسلامی است که در برابر کفار درون مرزی و برون مرزی انجام می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

۱- ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ که به بحث دفاع مشروع اختصاص یافته است، نسبت به قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ و حتی قانون مجازات عمومی قبل از انقلاب تغییرات بسیاری نموده است. صرفنظر از حذف شرط تناسب در دفاع که به

۳۲. محسنی، مرتضی، «بزهکاری اطفال و تحولات حقوق جزا»، مجله حقوقی وزارت دادگستری، ش ۱۶، ج ۳، ص ۲۱۵.

۳۳. عطار، داوود، دفاع مشروع در حقوق جزای اسلامی، ترجمه: اکبر غفوری، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۱۹۳.

۳۴. علینقی فیض الاسلام، ترجمه و شرح نهج البلاغه، خ ۲۶، ص ۹۳.

۳۵. عطار، داوود، دفاع مشروع در حقوق جزای اسلامی، ترجمه: اکبر غفوری، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰، ص ۳۶.

پیروی از منابع فقهی صورت گرفته است، ذکر عبارت دفاع مستند به قراین معقول باشد، در بند دوم ماده ۱۵۶ نه به معنای پذیرش دفاع مشروع در حالت خطر موهوم و بلکه تنها در مورد وجود قراین معقول برای اقدام به دفاع در حالت قریب الوقوع بودن حمله است. عبارت، خطر و تجاوز به سبب اقدام آگاهانه خود فرد و دفاع دیگری صورت نگرفته باشد، در بند سوم همان ماده نیز بنظر نگارنده، عبارتی زاید و بدون کاربرد و گاه راهزن و گمراه کننده است و مفاد آن جز تاکید مجدد بر شرط بدهی عدم تحقق دفاع مشروع در حالت قانونی بودن حمله مهاجم نیست. تبصره ۱ ماده ۱۵۶ نیز که با قید عباراتی انتقاد آمیز و غیرلازم، شرایط دفاع از دیگری را بیان کرده است، نتوانسته است، تفکیکی مشخص و حکمی صریح در مورد دفاع از دیگری و شرایط خاص آن بیان نماید و دادرس برای رعایت این بحث چاره ای جز استفاده از اصول حقوقی مربوط به دفاع نخواهد داشت. در مورد تبصره ۲ این ماده که در مورد بحث اثبات شرایط دفاع مشروع مقرر شده است، نیز باید گفت که هرچند قانونگذار می توانست با بیان یک مثال کلی در متن قانون، حدود و صغور حکم مذکور در آن را مشخص نماید، اما حکم مقرر در آن را می توان حکمی مفید و راهگشا دانست که در موارد پیچیده اثباتی دفاع به کمک دادرس آمده و همچون ابزاری مناسب راه اثبات را فرا روی او نهد.

۲- مطابق ماده ۱۵۶ قانون جدید مجازات اسلامی، هرگاه فردی در مقام دفاع از نفس، عرض، ناموس، مال یا آزادی تن خود یا دیگری در برابر هرگونه تجاوز یا خطر فعلی یا قریب الوقوع با رعایت مراحل دفاع مرتکب رفتاری شود که طبق قانون جرم محسوب می شود، مجازات نمی شود. در حقوق جزای کشور ما دفاع مشروع از عوامل موجهه جرم است؛ اما با اجتماع شرایطی، عملی که جرم است در مقام دفاع از نفس یا عرض یا ناموس یا مال خود یا دیگری یا آزادی تن خود یا دیگری قابل تعقیب و مجازات نخواهد بود.

۳- با مقایسه ای بین قانون مجازات اسلامی سابق و قانون جدید مجازات اسلامی ایران مصوب ۱۳۹۲ در مورد موضوع دفاع مشروع، وجوه تشابه و تمایز بین این دو قانون در مورد این موضوع روشن می گردد. بنابراین بررسی در مورد موضوع پژوهش از اهمیت ویژه ای برخوردار است. که دفاع مشروع عبارت است از فعل یا ترک فعل مرتکب، به دلیل متن قانونی مشخصی که ارتکاب آنها را در شرایطی مجاز می سازد، فاقد عنوان مجرمانه می گردد. قانون در این حالت خود عنوان مجرمانه را که در شرایط عادی جرم محسوب می شود بر می دارد و به عمل او مشروعیت می دهد. قانون جدید مجازات اسلامی، تغییراتی در احکام دفاع مشروع داده است، البته در اصل پذیرش و آثار آن تغییراتی به وجود نیامده است. برای نمونه موضوع دفاع در قانون جدید نیز جان، مال، ناموس، عرض و آزادی تن بیان شده است. یکی از شرایط دفاع مشروع وجود یک خطر در جریان یا قریب الوقوع است که این موضوع در قانون جدید نیز پذیرفته شده است. همچنین پیش شرط ضرورت داشتن دفاع برای پذیرش آن نیز در هر دو قانون نیز در قانون مجازات اسلامی جدید تکرار « عدم امکان توسل به قوای دولتی بدون فوت وقت » مجازات آمده است. عبارت شده است. دفاع از شخص دیگر نیز در قانون جدید پذیرفته شده است. اما خوشبختانه قید اضافه قانون قبلی یعنی پذیرش دفاع از مال دیگری به شرط استمداد صاحب مال یا اینکه وی مسئول حفاظت از دیگری بوده، برداشته شده است. با توجه به تغییرات جدید به نظر می رسد با این تغییرات در قانون جدید مقررات دفاع مشروع با عدالت و به عبارت بهتر با انصاف مطابقت بهتری دارد.

۴- مطابق قانون جدید، دفاع مشروع باید مستند به قرائن معقول یا خوف عقلایی باشد؛ بنابراین در صورتی که حسب ادله و قرائن

موجود خوف آن باشد که عملیات مجرمان موجب قتل یا جرح یا تعرض یا تعرض به عرض یا ناموس شود، دفاع جایز است. برای تحقق دفاع مشروع باید دفاع، مقارن تجاوز و خوف عقلایی باشد و در ماده ۵۵۶ قانون جدید مجازات اسلامی به صراحت به قرائن معقول و خوف عقلایی اشاره کرده است. مورد دیگر اینکه قانونگذار در قانون جدید تأکید کرده است: «خطر و تجاوز به سبب اقدام آگاهانه یا تجاوز خود فرد و دفاع دیگری صورت نگرفته باشد». بنابراین چنانچه دلیل تجاوز خود شخص باشد یا اینکه خطر آگاهانه توسط فرد ایجاد شده باشد، دفاع مشروع پذیرفته نیست. به طور کلی دفاع مشروع نباید معلول تحریک خود شخص مدافع باشد. چنانچه شخصی به دیگری دشنام دهد تا وقتی طرف برانگیخته شد و درصدد حمله برآمد او را مضروب و مجروح کند یا به قتل برساند، نمی‌تواند عمل خود را مشروع بداند.

پیشنهادات

متأسفانه مهمترین اشکال قانون جدید مجازات اسلامی در مورد حق دفاع مشروع این است که بار اثبات بر عهده مهاجم گذاشته شده است. قانونگذار جدید در تبصره ۲ ماده ۱۵۵ در جایی که اصل دفاع محرز بوده ولی شرایط آن به اثبات نرسیده است، با فرض دانستن تحقق و رعایت شرایط لازم برای دفاع، بار اثبات ادعای رعایت شرایط دفاع را متوجه مهاجم می‌داند. به عبارت دیگر، کسی که برای محافظت از جان، مال، عرض و ناموس خود به چنین اقدامی دست زده، باید اثبات کند که اقدام وی مطابق شرایط قانونی بوده است که این را می‌توان یکی از ضعف‌های قانون جدید دانست. تصور کنید شخصی توسط چند نفر ربوده شده و با سایر شرایط پیش‌گفته دفاع وی ضرورت داشته باشد، همچنین توسل به قوای دولتی امکانپذیر نباشد و وی برای حفظ امنیت خود و دفاع در برابر تجاوز از خود دفاع کند؛ وی در اینجا باید شرایط قانونی دفاع را اثبات کند و بار اثبات نیز بر عهده اوست. در اینجا فرد مورد تجاوز باید مورد حمایت قرار گیرد نه اینکه در مقام متهم فرض شود و این برخلاف اصل به نظر می‌رسد. در این صورت دادگاه‌های ما پر از پرونده می‌شود و بار اثبات بر دوش افرادی قرار می‌گیرد که در مقام دفاع از تجاوز به عرض و ناموس به صورت قانونی بوده‌اند و متهمان در مقام شاکی قرار می‌گیرند. به نظر می‌رسد این قسمت از قانون نارساست و باید اصلاح شود.

فهرست منابع و مآخذ

الف: کتب فارسی

۱. آقایب‌نیا، حسین، حقوق کیفری اختصاصی، جرایم علیه اشخاص، چاپ اول، ۱۳۸۵
۲. ابراهیم پور، شوکت، دفاع مشروع از دیدگاه قرآن کریم، دانشگاه تبریز / سال ۱۳۸۷
۳. اردبیلی، محمدعلی، حقوق جزای عمومی، [بی‌جا]: میزان، ۱۳۷۷.
۴. بازگیر، یدالله، قانون مجازات اسلامی در آئینه آراء دیوان عالی کشور قتل عمد، ج ۲، چ ۱، ۱۳۷۶.
۵. باهری، محمد، حقوق جزای عمومی، [بی‌جا]: علمی، [بی‌تا].
۶. پیمانی، ضیاء الدین، تفصیل قواعد دفاع مشروع در حقوق جزایی ایران، تهران: دانشگاه ملی، ۱۳۵۷.
۷. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، چ ۱، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۰.
۸. جعفری، راضیه، نقش و جایگاه دفاع مشروع پیشدستانه و پیشگیرانه در نظام حقوقی بین المللی، دانشگاه تهران، سال ۱۳۸۵
۹. حقی بروسوی، اسماعیل بن مصطفی، روح البیان، بیروت: دارالفکر، [بی‌تا].
۱۰. دهخدا، علی‌اکبر، لغتنامه، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
۱۱. ریگی، محمدبندر، ترجمه المنجد، عربی به فارسی، چاپ اول، انتشارات ایران، ۱۳۷۴
۱۲. زراعت، عباس، حقوق جزای عمومی، تهران: ققنوس، ۱۳۸۱.
۱۳. سالاری شهر بابکی، میرزا مهدی، ماهیت و ارکان دفاع مشروع در حقوق جزای داخلی اسلام و مقایسه اجمالی آن با مواد قانونی برخی کشورها، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۶۷
۱۴. سلطانی راد، امیر اسد الله، بررسی تطبیقی حقوق ملل اسلامی در خصوص قتل ناشی از دفاع مشروع، دانشگاه تهران سال ۱۳۸۴
۱۵. سیاح، احمد، فرهنگ بزرگ جامع نوین، ترجمه المنجد، چ ۶، [بی‌جا]: انتشارات اسلام، ۱۳۸۵.
۱۶. شکری رضا و قادری، سیروس، قانون مجازات اسلامی در نظم حقوق کنونی، [بی‌جا]: مهاجر، ۱۳۸۲.
۱۷. صانعی، پرویز، حقوق جزای عمومی، ج ۲، چ ۵، تهران: گنج دانش، ۱۳۷۲.
۱۸. صدارت، علی، حقوق جزا و جرم‌شناسی، تهران: کانون معرفت، ۱۳۴۰.
۱۹. عطار، داوود، دفاع مشروع در حقوق جزای اسلامی، ترجمه: اکبر غفوری، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰.
۲۰. علی‌آبادی، عبدالحسین، حقوق جنایی، ج ۱، چ ۳، تهران: فردوسی، ۱۳۷۱.
۲۱. عوده، عبدالقادر، حقوق جزای اسلامی، ج ۱، ترجمه: ناصر قربان‌نیا و همکاران، با تعلیقات عباس شیری، تهران: میزان،

۱۳۷۳.

۲۲. فروزین، حسین، دفاع مشروع با توجه به مقررات جزائی فقه اسلامی، دانشگاه تهران، سال ۱۳۶۲
۲۳. فلچر، جورج، مفاهیم بنیادین حقوق کیفری، ترجمه: سیدمهدی سیدزاده، مشهد: دانشکده علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۴.
۲۴. قریشی، علی اکبر، قاموس قرآن، ج ۲، [بی جا]: اسلامی، ۱۳۵۳.
۲۵. قیاسی، جلال الدین، تسبیب در قوانین کیفری، ج ۲، تهران: جنگل، ۱۳۹۰.
۲۶. کاتوزیان، ناصر، حقوق اموال و مالکیت، ج ۱، [بی جا]: دادگستر، ۱۳۷۶.
۲۷. کلارسون، تحلیل مبانی حقوق جزا، ترجمه: حسین میرمحمد صادقی، تهران: جهان دانشگاهی دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۱.
۲۸. گلپایگانی، محمدرضا، تقریرات الحدود و التعزیرات، نسخه خطی، نرم افزار فقه اهل البیت.
۲۹. گلدوزیان، ایرج، بایسته های حقوق جزای عمومی، ج ۱۳، تهران: میزان، ۱۳۸۵.
۳۰. گلدوزیان، ایرج، حقوق جزای عمومی ایران، ج ۲، ج ۴، تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۶.
۳۱. محسنی، مرتضی، «بزهکاری اطفال و تحولات حقوق جزا»، مجله حقوقی وزارت دادگستری، ش ۱۶.
۳۲. محسنی، مرتضی، دوره حقوق جزای عمومی، مسئولیت کیفری، چاپ اول، کتابخانه گنج دانش، ۱۳۷۶
۳۳. معین، محمد، فرهنگ فارسی، ج ۱، ج ۸، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۱.
۳۴. نفیسی، علی اکبر (ناظم الاطباء)، فرهنگ نفیسی، دانشگاه تهران، ۱۳۱۹
۳۵. نوربها، رضا، زمینه حقوق جزای عمومی، تهران: گنج دانش، ۱۳۷۹.

۸- ب: کتب عربی

۳۶. ابن حزم، المحلی، ج ۱۱، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ناشر: دارالآفاق الجدیده، ۱۳۵۲.
۳۷. ابن قدامه، المغنی، ج ۹، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۳۹۲ق.
۳۸. ابن منظور، لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق.
۳۹. ازدی سجستانی، سلیمان، سنن ابی داود، دار ابن حزم، بیروت، اول، ۱۴۱۸.
۴۰. انصاری، مرتضی بن محمد امین، رسائل فقهیه، ج ۱، قم: کنگره بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، ۱۴۱۴ق.
۴۱. حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعہ، چاپ چهارم، دارالاحیاء التراث العربی، بیروت، ۱۳۹۱
۴۲. حلی ابومنصور الحسن بن یوسف بن المطهر الاسدی، ارشاد الاذهان، ج ۲، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم، [بی تا].
۴۳. حلی ابومنصور الحسن بن یوسف بن المطهر الاسدی، تحریر الأحکام الشرعیة علی مذهب الإمامیه (۶جلد)، ج ۴، ج ۱ (ط الحدیثه) قم: مؤسسه امام صادق، ۱۴۲۰ق.

۴۴. حنبل، احمد، مسند، دارالفکر، بیروت، چاپ دوم، ۱۴۱۴.
۴۵. خمینی، روح الله، تحریر الوسيله، ج ۱ و ۲، تهران: مکتبه العلمیه، [بی تا].
۴۶. سبزواری، عبدالاعلی، مهذب الاحکام، ج ۱۵، قم: دفتر آیت الله العظمی سبزواری، ۱۴۱۷ق.
۴۷. شرتوتی حوری، سعید، اقرب الموارد، نشر مکتب آیت الله العظمی مرعشی، قم، ۱۴۰۳.
۴۸. شوکانی، فتح القدیر، ج ۱، [بی جا]: [بی نا]، [بی تا].
۴۹. شهید ثانی، زین الدین بن علی بن احمد عاملی، الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقيه، ج ۴، چ ۱، قم: کتابفروشی داوری، ۱۴۱۰ق.
۵۰. شهید ثانی، زین الدین بن علی بن احمد عاملی، مسالك الافهام، چ ۱، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۳ق.
۵۱. صدوق، محمد بن علی بابویه، الخصال، [بی جا]: مکتبه صدوق، [بی تا].
۵۲. طباطبایی یزدی، محمدکاظم، حاشیه بر مکاسب، قم: مطبوعاتی اسماعیلیان، [بی تا].
۵۳. طباطبایی، محمد حسین، المیزان (۲۰جلدی)، ج ۱۸، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ق.
۵۴. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۲۲، تهران: فراهانی، ۱۳۶۰.
۵۵. طوسی، محمدحسن، تهذیب الاحکام، دار صعب، بیروت، دوم، ۱۴۰۱.
۵۶. عبدالتواب، محمد، دفاع الشرعی فی الفقه الاسلامی، عالم الکتب، قاهره، چاپ اول، ۱۹۸۳.
۵۷. عثمانی تهانوی، ظفر احمد، احکام القرآن، اداره القرآن، کراتشی، ۱۴۰۷.
۵۸. عوجی، مصطفی، القانون الجنائی العام، ج ۲، بیروت: مؤسسه النوفل، ۱۹۸۸م.
۵۹. فاضل الآبی، زین الدین ابی علی الحسن بن ابی طالب ابن ابی المجد الیوسفی، کشف الرموز فی شرح المختصر النافع فاضل هندی، محمد بن حسن، کشف اللثام، ج ۲، چاپ افست، قم: [بی نا]، ۱۴۰۵ق.
۶۰. فاضل هندی، محمد بن حسن، کشف اللثام فی شرح قواعد الاحکام، نشر مکتبه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، قم، ۱۴۰۵.
۶۱. کاشف الغطاء، جعفر، کشف الغطاء عن مبهمات شریعته الغراء، ج ۲، اصفهان: مهدوی، [بی تا].
۶۲. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۷، چ ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۶۳. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی، بحار الانوار، المکتبه الاسلامیه، ج ۱ و ۸۸، دار احیاء التراث، ۱۴۱۱ق.
۶۴. میرزای قمی، جامع الشتات، ج ۱، چ ۱، تهران: کیهان، ۱۳۷۱.
۶۵. نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام، ج ۲۲، چ ۹، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۸.
۶۶. نووی، محی الدین، المجموع، ج ۱۹، [بی جا]: دارالفکر، [بی تا].
۶۷. نووی، یحیی بن شرف، روضه الطالبین، دار الفکر، بیروت، ۱۴۱۵.

۹- ج: مقالات و پایان نامه ها

۶۸. اردکانی، احمد، دفاع مشروع، مجله حقوقی وزارت دادگستری، ش ۱۳ و ۱۴، ۱۳۵۵.
۶۹. برجی، یعقوبعلی، «وجوب دفاع مشروع از دیدگاه فریقین»، طلوع، ش ۱۵، پاییز ۱۳۸۴.
۷۰. خدابخشی، عبدالله، «جنبه‌های مدنی و کیفری دفاع مشروع»، مجله تخصصی الهیات و حقوق، ش ۲۳، بهار ۱۳۸۶.
۷۱. واعظی، خلیل، دفاع مشروع در حقوق کیفری ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قم، ۱۳۷۸.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی